

פְּנִיִּים לְפָנִים. על ספרה של מלילה הלנר-אשד, מבקשי הפנים: מסודות האדרא
רבא שבזוהר (הוצאת ידיעות אחרונות וספרי חמד 2017)

מאת יהודה ליבס

כְּמִים הַפְּנִים לְפָנִים כֵּן לֵב הָאָדָם לְאָדָם. משלי כז יז.
פירש רש"י: כמים הללו הפנים שאתה מראה לתוכן הן מראות לך,
כן לב האדם לאדם חברו,
לפי מה שאדם יודע שחבירו אוהבו כן הוא מראה לו פנים.

תורה ניתנה בהר סיני, אך בכך לא די היה. בנקודות נוספות
בתולדותיה נצרכה דת ישראל לשוב ולחדש נעוריה כקדם. נקודת
מפנה שכזאת, מובהקת במיוחד, היא אידרא רבא, המציגה עצמה
כבחינת מעמד הר סיני שמתרחש מחדש, ואת גיבורה, ר' שמעון בר
יוחאי (רשב"י), כגרסה מחודשת (ואף משופרת) של משה רבנו. זהו
מאורע משיחי שנופח רוח חיים בדת שהתאבנה, ומעניק פנים מאירות
לעם ואף לאלוהיו, ובכך פותח את עידן הגאולה הרוחנית והדתית,
שנכוננו לה תוצאות גם בגאולת ישראל מגלותו.

במהות זו של אידרא רבא, השיא הנהדר של הספרות הזוהרית,
חשתי אני לפני שנים רבות, וכתבתי מאמר רב כמות בשם 'המשיח
של הזוהר'. ראשיתו של המאמר בהרצאה שנישאה בשנת 1977
לכבוד יום הולדתו השמונים של גרשם שלום, והוא התפרסם בספר
הרעיון המשיחי בישראל, בהוצאת האקדמיה הישראל למדעים,
ירושלים תשמ"ב.

מאמר זה, שנכתב בהתלהבות נעורים, ביקש להציג את יופיה
וגדולתה של אידרא רבא, אך לא עלה בידו לבצע את משימת
הנגשתה לציבור הרחב. ביקשתי לומר הרבה במסגרת מצומצמת,
ולכן נכתבו הדברים בתמצות רב ועם הערות שוליים רבות ונרחבות,
שמקשות על הקורא. במסגרת אותו מאמר לא יכולתי להכליל את
לשון האידרא גופה ואף לא תרגום של טקסט ארמי קשה זה, הזקוק
למתווכים אל רוח הדור.

אך נמצאו אנשי סוד מומחים לדבר שהמאמר כבש מסילות
ללבם. ראש וראשונה לאלה היא מלילה הלנר-אשד, שכבר פרסמה

ספר יפהפה שנתחבב על אוהבי זוהר, בשם 'ונהר יוצא מעדן: על שפת החוויה המיסטית בזוהר' (עם עובד, תל-אביב 2005), שראשיתו בעבודת דוקטור בהדרכתי. ועתה הוציאה היא לאור את הספר שלפנינו, 'מבקשי הפנים', שנכתב, כפי שמתארת המחברת בתחילתו, בהשפעת מאמרי הנזכר. ספר זה ממלא את החסרונות דלעיל, ומביא את בשורת האידרא לקהל הרחב, ואף פורץ עוד דרכים משלו לפירושה, לפי רוחה של המחברת.

הספר 'מבקשי הפנים' מבאר את האידרא בשלוש פעימות, שערוכות מן הכלל אל הפרט. החלק הראשון מספק אוריינטציה כללית, ומבאר את עצם הדבר, What it is all about, מהי האידרא ומה מבקשת היא לומר, באלו דרכים היא נוקטת ולמה יש לצפות מקריאתה. בחלק השני מובאים קטעים חשובים מן האידרא עם פירוש. כאן שוטחת מלילה את דרכה בקריאת אידרא, ומחדשת חידושים מאירי עיניים.

החלק השלישי הוא מהדורה שלמה של הטקסט הארמי של אידרא רבא, כשהוא מותקן לפי כתבי יד (בעזרת התשתית שנעשתה למפעל תרגום הזוהר לאנגלית במהדורת פריצקר), ומנוקד בידי נעמה שקד, מה שמאפשר אף להגידו כמין תפילה (אידרא רבא משמשת גם בריטואליים, כגון בתיקון ליל שבועות). לזה נסמך תרגום עברי שוטף ומדויק, בליווי הערות קצרות, שבהכנתו השתתף עם מלילה גם אברהם לידר.

בכל אלה פורשת מלילה ביד אומנית את עניינה של האידרא שהוא, לפי ניסוחה הקולע, בקשת פנים. פנים אלה הן בראש וראשונה הפנים האלהיות, לפי הפסוק זה דור דרשו מבקשי פניך יעקב סלה (תה' כד, ו), שממנו נגזר שם הספר 'מבקשי הפנים', וכך עולה גם מחתימתו המרשימה, שבה מובא מאמר זוהרי (ח"ב, נז ע"א) על הפסוק פי תבאו לראות פני (יש' א, יב). הזוהר מעלה שם את השאלה המתבקשת מדוע משמש בפסוק זה פועל הראייה בנפעל ולא בצורה אקטיבית פשוטה, ומסביר שהפסוק פונה למקובלים, או לפי כינויים כאן ליודעי ייחוד השם הקדוש, אותם שבוקעים את כותלי מעמקי החושך ומעלים משם את פני האל שיאירו בברכתן את העולם.

זה אכן עניינה של אידרא רבא, שרובה מוקדש לתיאור תיקון שלושה פרצופים אלהיים: אריך אנפין, זעיר אנפין והשכינה. תיקון

הפרצוף העליון, אריך אנפין, הוא מטרתה הראשונה של אידרא רבא, כינוס חירום שהתכנס, לפי ההצהרה בפתיחתו (זוהר ח"ג, קכח ע"א), עקב הפרת התורה שלמעלה, תורתו של אריך אנפין, העומדת להתבטל אם לא יעשה בתיקונו.

אריך אנפין (= ארך אפיים), או בכינויו האחר עתיקא קדישא (הזקן הקדוש), הוא האלוהות העליונה, הבחינה האוניברסאלית של אלהי ישראל. לכאורה בחינה זו זכתה דווקא לעדנה בדורות שקדמו לחיבור הזוהר, בתורת הפילוסופים ובראשם הרמב"ם. זה לא נעלם מתודעת הזוהר, אך דומה שדווקא כאן מוצא הוא את סכנת ביטול אותו פרצוף. מלחמת החורמה שהכריזה הפילוסופיה על המיתוס הדתי, הטיהור המלא של האל מן היסודות האנתרופומורפיים והגופניים, אלה עלולים להפוך את האלוהות למושג מופשט שאינו פרסונאלי ואינו רלוואנטי מבחינה דתית, באשר הוא מחוסר פנים.

כנגד זאת באים בני האידרא ומבקשים פנים, ואף מתקנים אותן בדרשותיהם. בראשונה מתקנים הם לאריך אנפין את אברי פניו כמצח ועיניים, חוטם ופה, ואז מגיעים לעיקר, לזקנו של אותו פרצוף, הכולל שלושה עשר תלתלים הנקראים תיקונים. בכל אלה נתקן אותו פרצוף כדמותו של זקן שליו ומלא רחמים.

בהמשך מתקנים חברי האידרא גם את הבחינה הפרטיקולארית שבאלוהות, את האל הלאומי, אלהי הדת, הנקרא זעיר אנפין (קצר אף). גם פרצוף זה פגום היה קודם לכן, כי בהעדר הבחינה האוניברסאלית חסר לדת רוחב של מבט ורחמים, והיא נשארת לגליסטית, קטנונית ומצומצמת, ואלוהיה כולו דין קשה ומאופיין בהתרוצצות עצבנית בין מידות מנוגדות. תיקונו של זעיר אנפין תלוי היה בתיקונו של אריך אנפין, כי לאחר שנתקן אריך יכול היה להסתכל בפני הפרצוף שמתחתיו ולהמתיק את דינו, ואף לאפשר את זיווגו של זעיר אנפין עם נקבתו, השכינה, בזיווג של גאולה.

אך גם פנים נוספות נתקנות באידרא, פני החברים, בשר ודם. קיבוצם במעמד זה עניינו אהבה. 'בחביבותא תליא מלתא' (= באהבה תלוי הדבר) מכריז רשב"י בפתיחת אידרא רבא. זו אהבת החברים זה לזה וחיבורם לרבים הצדיק, וכן אהבתם לאל ואהבתו אליהם. כל אלה אהבה אחת גדולה היא, אך לא פשוטה. היא מביאה גם לגאולה וגם לשערי מוות. עזה כמוות אהבה, וכרוכה אף בקורבן אדם, כפי

שאפשר למצוא תדיר במהפכות וברגעי שיא ויסוד דתיים. כפי שהמשכן במדבר נחנך בנשמת הכוהנים נדב ואביהוא כך באידרא רבא יוצאת נשמתם של שלושה מעשרת חבריה.

כל אלה, ועוד הרבה עניינים אחרים, ארציים ושמימיים, ששייכים לכינוס ולחיבור גדול זה, אידרא רבא, שוטחת מלילה ומנהירה בספר שלפנינו בטוב טעם ודעת, בהתבוננות חודרת הנזקקת גם להשוואות עם תופעות דתיות מקבילות ולתיאוריות מדעיות שונות, וזאת בהקשבה אמפתית, תובנות פילולוגיות מעולות וצמידות רבה ונאמנה לדברי המקור האידראי.

אך מכאן אסור להסיק שלמלילה אין אהבות והעדפות. מי שמחפש 'אגנדה' בכתובתה אינו צריך להתאמץ הרבה. בראשית הספר היא מכריזה ומודיעה מה משך אותה לחיבור זה ומה מבקשת היא בו. הכרזה זו מוסיפה אמינות לספר שלפנינו, ואף מספקת אוריינטציה שעוזרת לקורא, ודווקא בעזרתה נוכל לראות עד כמה ניתוחה של מלילה הוא אובייקטיבי, ענייני ובלתי משוחד, שכן במהלך ספרה זורמת המחברת עם טקסט האידרא ונמנעת מלהטותו לכיוון ציפיותיה, אף במקומות שאפשרי הדבר לכאורה.

וכך, בהקדמה לספר (עמ' 17) מתארת מלילה את 'חוויות הרווחה והאושר שגרם לה המפגש עם השפה האחדותית של האידרא'. ניכר בעליל שהמחברת מעדיפה את העולם הרוחני של פרצוף אריך אנפין, ובמקום אחד (עמ' 108) אף מביעה שמץ תרעומת על כך שנוכחותו אינה מספקת 'במרחביה הנורמטיביים והמוכרים של הדת היהודית'.

אכן, כאמור, תיקון פרצוף עליון זה הוא מטרתה המוצהרת של האידרא, והוא חידושה הגדול. ועם זאת אריך אנפין אינו מחליף באידרא את זעיר אנפין כמייצג המובהק של אלהי הדת. יתר על כן, השפעתו של אריך אנפין, האלוהות האוניברסאלית, אינה אלא באמצעות הסתכלותו ובהארתו בזעיר, האלוהות הלאומית וההלכתית, אשר מתמתקת בהארה זו ומקבלת משהו מאופיו של הפרצוף העליון. כל זה מוסבר בפרטות ובדיוק בספרה של מלילה, המקדישה פרק מיוחד בספרה לשלילת האפשרות שהאידרא מטיפה למשהו דומה לתורת הגנוזיס שיצרה תהום ואף אנטגוניזם בין האל הבורא, שליט עולמנו הפגום, שבעיני הגנוסטיקאים הנוצריים הוא גם אלהי היהודים

ותורתם, לבין האל העליון הטרונסצנדנטי, המשמש בגנוזיס כאידאל ומושא לשאיפת הנבחרים.

גם הנכחת הפנים הנקביות שבאלהות, או הרמת השכינה מעפרה, כפי שמביעה זאת מלילה בניסוח קבלי, מוצגת בהקדמת הספר (עמ' 17) כאחת ממטרותיו. אכן אין כמו הזוהר מי שהעלה את דמות הנקבה ונתן לה מקום הכרחי בתוך האלהות עצמה, כבת מלך ומטרונית. ועם זאת מעמדה של הנקבה בזוהר אינו משתווה למעמד הזכר, לא בעולם האנושי (עשרת חכמי האידרא כולם גברים הם) ואף לא בעולם האלהי.

הנקבה מתוארת בזוהר באהבה וביופי, אך הזכר יפה בעיניו עוד יותר. יתר על כן, יופיה של הנקבה תלוי באיחודה בזכר, אחרת כולה דין. נוסף על כך דווקא בחיבור אידרא רבא מקומה של הנקבה קטן באופן יחסי לתיאורה במקומות אחרים בזוהר (אידרא זוטא מרחיבה יותר בעניינה). עובדות אלה ידועות היטב למחברת, והיא דנה בהם בדיוק ובעמקות בספר שלפנינו, בשפה ברורה ונעימה ובלא כל גמגום. יתר על כן, מלילה אף מסכימה עם העמדה שהבעתי במאמרי 'כיצד נתחבר ספר הזוהר' ולפיה זעיר אנפין היה במקורו נקבה, זהה לשכינה (זכר לטרמינולוגיה כזאת עדיין אפשר למצוא בכתבי מקובלים אחדים הקרובים לחוג הזוהר), אך בשלב מאוחר יותר של התגבשות הטקסט ראו לנכון מחברי האידרא ועורכיה דווקא לשנותה למין זכר.

'כישלון אידאולוגי' זה הוא בעיני הצלחתו הגדולה של הספר שלפנינו, שפוסע בעקבותיו של הזוהר עצמו, שביקש כאמור לתקן את הדת האידאולוגית והמושגית ולהחליפה במיתוס פרסונאלי, העולה על כל ההפשטות. המיתוס שואב את כוחו מן המקרא ומדרשו, מהשראה מיסטית ומעולם הדמיון, כפי שמסבירה מלילה באופן יפה ומשכנע באחד הפרקים הראשונים בספרה. דרך זו, כך דומה, אף יותר מתאימה לדורנו. אידאולוגיה וקונצפציה איפיינו את המאה העשרים, ועתה אנחנו מבקשי פנים.